

BURSA'DA İPEK ÜRETİMİ VE MEKANSAL YAPI

Rana AKAY*

ÖZET

Bursa'nın mekansal gelişimi içinde ilk Osmanlı başkenti oluşu ve ipek üretimi; 14 ve 19. yy.lar arasında önem kazanmaktadır. Osmanlı başkenti olduğu dönemde, padişahların inşa ettirdiği külliyeler mekansal gelişme basamağı olmuştur. Yıldırım ve Muradiye semtleri bu tür gelişmenin çarpıcı örnekleridir. İpek üretimi kentin mekansal yapısını özellikle; üretimde mekanizasyonun başladığı 19. yy. ikinci yarısında etkileyerek kentin doğuda Gökdere, batıda Cilimboz vadilerine yönelmesine yol açmıştır. İpek üretim teknolojisinde suyun kullanımı fabrikaların su kenarlarında yapılmasının önemli nedenlerinden biridir. Tarihsel bir geçmişi olan ipek üretimi, günümüzde farklı üretim birimlerinde varlığını sürdürmektedir. Fabrika ve imalathanelerden oluşan birimlerde; ipek ipliği elde edilmesi —büküm - dokuma— boya, apre süreçleri yapılmaktadır. Ancak ipek üretimi mekansal yapıda etkileyici olma özelliğini yitirmiştir.

SUMMARY

Silk Production Process and Spatial Structure in Bursa

In the spatial development of Bursa; her being the first capital city of Ottomans and silk production have an important effect in between 14 th - 19 th centuries. In the Ottoman period; complexes which were builded by the Ottoman Sultans, functioned as an inertia in the spatial development. Silk production affected the spatial structure mostly in the mechanization of the process that; the city developed to the banks of Gökdere and Cilimboz. The water technology that is used in the production, forced factories to establish by the water sources. Silk production which has an historical background is processed under the roofs of different workshops and factories with the processes of reeling —curling - weaving — finishing and dying. However, it has no effect on the spatial structure of the city.

Bursa'nın Osmanlı idaresine girdiği 14. yy. dan 19. yy. ikinci yarısına kadar geçen süre içinde kentin mekansal gelişmesinde çarpıcı öneme sahip iki olgu görülmektedir: Osmanlılar'ın ilk başkenti oluşu ve kentte süregelen ipek üretimi.

* Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Araştırma Görevlisi.

Osmanlı başkenti oluşu, kentin gelişmesine ivme kazandırmış; Bizans döneminde surlar içinde kalan yerleşmenin sur dışına taşarak idari, dini ve ticari merkez olması sonucunu doğurmuştur. Bursa, Osmanlı döneminde, önemli ticaret ve ulaşım yollarının kesiştiği noktada konumlanmıştır. Kuzeyden İran'a uzanan yol ile batı ve güneyde yer alan transit yolun ortasında yer almaktadır. İslam dünyası içinde batıya açılan önemli bir merkezdir¹.

Bölgesel olarak önemli bir ticaret merkezi olma potansiyeli taşıyan kent içinde, surların dışında görülen ilk yerleşme deseni, küçük bir ticaret merkezi olan Tahtakale'dir. Çarşı çevresinde surlar yoktur, ancak Celali isyanları arasında çarşı esnafı tarafından sur inşa ettirilmiştir².

Bursa'nın mekansal sıçramalarında basamak tahtası olan etkenlerden biri, Osmanlı padişahları tarafından yaptırılan külliyelerdir. Kent bunların çevresinde gelişmiştir. Yıldırım, Muradiye Külliyesi bunun çarpıcı örnekleridir.

Bursa'da topoğrafya, özellikle ovaya inen akarsular, yerleşmeler arasında doğal engeller oluşturmuş, bunlar üzerine inşa edilen köprüler mekandaki tekdüzeliği bozan önemli araçlardan biri olmuştur.

Çarşı içinde bulunan hanlar, kentin önemli bir ticaret merkezi oluşunun günümüze uzanan tanıklarındır. Bu hanların ilki Orhan Bey tarafından yaptırılan Emir Handir³. Bursa'nın Osmanlı padişahlarının inşa ettirdiği yapı gruplarının çevresinde geliştiğinin ilk örneklerinden biridir Emir Han. Tahtakale ve Emir Hanın arası olarak surlardan doğuya gelişimin ilk adımları atılmıştır. Bundan sonra inşa edilen Bedesten bir ipek borsası olarak kullanılmıştır. Ticaret ve konaklama amaçlı yapılan hanlar; Pirinç Han ve İpek Han'dır. Özellikle Pirinç Han'da Venedik, Rus, Frank tacirlerinin gelişlerine ilişkin kayıtlarına rastlamak mümkündür. Koza Han II. Beyazıt tarafından yaptırılmıştır. Başkent İstanbul'a taşındıktan sonra da ipek olgusuna verilen önemi yansıtmaktadır⁴. Ana hatlarıyla belirtilen mekansal form içinde ipek üretimi etkisini kentsel ticari faaliyetlerin artışıyla duyurmaktadır. Bir endüstri olarak mekanı etkilemesi için ise 19. yy. ı beklemek gerekecektir⁵. İpek üretimi ev üretimi şeklinde ev tezgahlarında 1930'lu yıllara gelene değin yapılmaktadır. Bu, gerek dokuma, gerek ham ipek üretimidir. İpek ipliğinin bir kısmı İran'dan gelmekte, bir kısmı ise Bursa'da üretilmektedir. Toprağın ve iklimin —serikültüre— ipek-böcekçiliği üretimine olanak tanınması, sarayın 15 ve 16. yy. larda üretimi desteklemesinde etkili olmuştur. Ülkenin en iyi dokuma ustaları Bursa'da toplanmıştır. İpeğin doğasından gelen incelik, dokuma ustalarının ellerinde yansımaları bulmaktadır.

- 1 İnalçık, H.; XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar, Belleten 24, 1960, s. 47.
- 2 Erder, L.T.; The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City, 1835, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1976, s. 207.
- 3 Baykal, K.; Bursa ve Anıtları, T.A.Ç. Vakfı, Bursa, 1982, s. 103.
- 4 Dalsar, F.; Bursa'da İpekçilik, İstanbul: İ.Ü. Yayını No: 856, İktisat Fakültesi Yayını, No: 106, 1960, s. 258.
- 5 Erder, Bursa İpek Sanayiinde Teknolojik Gelişmeler (1835-1865), Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ankara ODTÜ Gelişme Dergisi, 1978, s. 119.

16. yy. da Bursa'da 1000 dokuma tezgahı bulunmaktadır⁶. Bursa ipeklilerinin —valaların, kutnuların, ipek kadifelerin— ünü o kadar yaygındır ki; Osmanlı padişahlarının alışverişlerinde altın yerine ipeği kullandıkları söylenmektedir. Bu, ola ki, Bursa'da ipek dokumacılarının kumaşın kalitesi için çıkarttıkları bir rivayet olsun, ancak dokunan kumaşın kalitesini ve bu kaliteyi süreli kılmak için dokumacılar loncasının aldığı önlemleri de bir şekilde yansıtmaktadır. İpekli kumaşların çözgü uzunlukları, boyama ve büküm tekniklerine ilişkin Kadı Sicilleri bulunmaktadır⁷.

19. yy.'a gelinceye değin ipek Bursa kent mekanını organik Osmanlı kenti çerçevesinde, ticari faaliyetleri arttırarak etkilemiştir.

IPEK ÜRETİMİNDE MAKİNALAŞMA

Osmanlılar, Bursa'nın Bizans döneminde sahip olduğu ticaret merkezi olma özelliklerini geliştirmek yönünde önemli adımlar atmışlardır. Bizans geçmişine sahip olan ipek, Osmanlı yönetiminde kalitesi, renkleri, motifleri ile ün kazanmıştır. Bu üretim ev tezgahlarında yapılmakta, imalathane üretimine sızrama olmamaktadır. Diğer bir deyişle, bir girişimcinin önderliğinde tezgah ve ipek ipliğinin çekildiği mançonıklar arasında birleştirici işlevini sürdürmektedir. İpek üretiminin iç örgütlenmesinin farklı bir yapıya geçmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mahmut girişimlerinin hazırladığı iktisadi ve sosyal ortam içinde ilan edilen 1839 Tanzimat Fermanı'nı izleyen dönemi beklemek gereklidir⁹.

Bu dönemde batı ile ilişkiler yoğunluk kazanmıştır. Lyon'da 1824 yılında makinalaşma başlamıştır. Bundan yaklaşık 10 yıl sonra Bursa'da ipek üretiminde makinalaşma görülmektedir. Üretim teknolojisinin değişmesi olarak yorumlanan makinalaşma, üretim yapısının en çok iki tezgahın sığıdığı gayri-sihhi küçük odalardan "fabrika'ya" değiştirirken, eski kent dokusunda artan nüfus ve sanayi tesisleriyle endüstri öncesi organik kent görünümünden çıkarmıştır¹⁰.

Üretimde kullanılan teknik, buhar enerjisi ile ısıtılan kazanlardan birbirlerine yakın durarak iplik çeken işçilerin ipliği mekanik olarak dönen dolaplara sarması ile tanımlanmaktadır. Bu yapı, üretim miktarında gözle görülen bir artış sağlamıştır. Bursa'ya ipek ipliği çekiminde kullanılan teknolojiyi ilk getiren girişimci Falkeisen adının anılması anlamıdır. İpek ipliği çekimi, son derece zahmetli ve beceri isteyen bir yöntemdir. Seksen derece sıcaklıkta suya batırılan kozalardan fırça yardımıyla ince ipek uçları bulunmakta ve gerideki uzun makaralara sarılmaktadır. İpek ipliğinin eşit kalınlıkta olması, nihai ürünün arzu edilir dokuya sahip olmasının temel koşullarından biridir. Bu nedenle ısı 80 derece altına düşmeyecek ve eşit sayıda kozadan iplik çekilecektir.

6 İnalçık; *The Ottoman Empire: The Classical Age (1300-1600)*, London, Weidenfel and Nicolson Ltd, s. 125.

7 Dalsar; a.g.e., s. 106-109.

8 Sanayide Küçük Üretim, Toplumsal ve Mekansal Boyutları, Ankara: Mimarlar Odası Yayını, 1978, s. 19.

9 Erder; a.g.e., s. 93-97.

10 Erder; 1978, s. 114.

Dönemin özgün koşulları düşünüldüğünde, müslüman kadınların çalışması olanaksızdır. Azınlık kadınlarının çalışması da kolay değildir. Ancak endüstrinin işçiye gereği vardır. Azınlıkların dini liderleriyle konuşarak çalışmanın mümkün olduğu yolunda ferman yayınlatan Falkeisen bu sorunu çözmüştür¹¹.

Buhar enerjisi yerine mancınık dolaplarının dönmesinde kullanılan su enerjisi, enerjide bir çeşitlilik yaratmaktadır. Kömür elde edilmesinin güç olduğu dönemlerde Cilimboz kıyısındaki fabrikalar, suyu enerji olarak kullanmaktadırlar.

Cilimboz kıyısında saraya ait ipek ipliği çeken bir fabrika bulunmaktadır. Fabrika-ı Hümayun ipek ipliği üretmekte, ayrıca ipek üretiminde bir kalite kontrol unsuru olarak etkili olmaktadır. Fiyatlar ve iplik kalitesi üzerinde etkilidir. Bu kontrol iktisadi olmaktan çok prestij unsuru şeklinde gündeme gelmektedir.

Teknoloji gelişmiştir, ancak üretim içinde insan unsuru önemini sürdürmektedir. Fabrika sahipleri işçiler üzerinde önemli bir kontrol unsuru haline gelen tezkere sistemini getirmiştir. İşçilerin kendi rızalarıyla çalıştıkları işten ayrılarak yeni bir işe geçmeleri olanaksız gibidir. Tezkere, sadece fabrika sahipleri tarafından verilmektedir. Fabrika sahipleri arasında, deneyimli olan ancak tezkere getirmeyen işçiyi işe almama konusunda gizli bir anlaşma var gibidir¹². Bu anlaşma aynı zamanda iplik ustalarının aldıkları ücret üzerinde de bir kontrol oluşturmaktadır. İşçiler üzerinde uygulanan kuralların belirlediği yapı, Bursa'nın diğer bölgelerdeki ipek üretimi ile rekabet etmesini mümkün kılmıştır. 1988-89 alım sezonunda Fransa ve Bursa'daki koza fiyatları eşittir, rekabetin sağlanması için düşük ücret politikaları izlenmiştir. 1858 yılında tüm kenti etkileyen Bursa depremi sonucunda, türbeler, cami kubbeleri ve köprüler yanında ipek fabrikalarının da yıkıldığı belirtilmektedir.

Osmanlı Hükümeti, deprem sonrası zararları tespit etmek ve kentin imarını sağlamak amacıyla Erkan-ı Harbiye subaşlarından bir grubu Bursa'nın haritasını yapmak için görevlendirmiştir. Bu şekilde oluşturulan 1860 Suphi Bey haritası ile Bursa'da ipek üretiminde makinalaşmadan sonra mekansal yapıda görülen değişiklikleri izlemek mümkündür. Harita o kadar detayda gerçekleştirilmiştir ki, 1860'ların Bursa'sında sokak başlarındaki çeşmeleri algulayarak yürüme olanağı tanımaktadır. O yıllarda kentin nüfusunun 70-80 bin olduğu tahmin edilmektedir. Bunun 40 bini müslüman, 6 bini Rum, 11 bini Ermeni, 3 bini Yahudi'dir¹³.

Bursa'da bulunan yeşiller, haritada "hane bahçesi", "hadika" (ağaçlı bahçe), "meyva bahçesi, zeytin bahçesi" şeklinde tanımlanmaktadır. Dini yapıların işaretli bulunması, etnik grupların mekansal dağılımının göstergesidir. Yahudi Havraları Hisar'ın alt kesimlerinde, buna karşılık Ermeni kiliseleri Gökdere ve Cilimboz civarındadır. Suphi Bey haritasında karşılaşılan şaşırtıcı özelliklerden biri, dini yapılara olduğu kadar fabrikaların işaretlenmesine de önem verilmesidir. Fabrikaların tümü ipek fabrikasıdır. Dönem içinde kentin yerleşme sınırları doğuda Gökdere, batıda ise Cilimboz'dur¹⁴.

11 Erder; 1976, a.g.e., s. 101.

12 Erder; 1978, a.g.e., s. 113.

13 Erder; 1976, a.g.e., s. 67.

14 Erder; Factory Districts in Bursa During 1960's, Journal of Architecture METU n. 1. v. 1, 1975, s. 89.

Daha önce betimlenen teknolojik özellikler su kenarlarında yerleşmeyi mümkün kılmaktadır. Gökdere ve Cilimboz iki önemli bölgedir. Kentin kuzey sınırlarında yer alan diğer birkaç fabrikayı ise üçüncü grup olarak nitelemek mümkündür.

Gökdere ve Cilimboz bölgeleri işlevleri açısından farklılaşmaktadır¹⁵. Cilimboz'da konut yerleşmesi çok azdır. Fabrikaların tümü iplik çekimi yapmaktadır. Çevrede erkek ustabaşılar için yapıldığı düşünülen bekar odaları yer almaktadır. Gökdere ise konut dokusu içine dağılmış iplik çekimi, dokuma ve boya fabrikaları içermektedir.

İpek üretim süreci içinde ivme yaratan bir diğer olay Düyun-u Umumiye idaresinin ipek üretiminden elde edeceği geliri kârlı bulması ve kozaya yatırım yapmasıdır. Ancak, tüm Avrupa'yı kasıp kavuran Pebrine hastalığı Bursa'da da etkili olmuş, hastalığa çözüm bulmak ve üretim miktarını artırmak amacıyla 1988 yılında İpekböcekçiliği Enstitüsü kurularak, başına Tarkumyan Efendi getirilmiştir¹⁶.

I. Dünya Savaşı, Yunan işgali, Kurtuluş Savaşı yılları Bursa'yı olumsuz etkilemiştir. Yine de Cumhuriyet Hükümetinin en az zarar görmüş kentsel altyapı ile bulunduğu kentlerin başında gelmektedir Bursa.

1938'de kente Merinos fabrikasının yapımı, Cumhuriyet Hükümetinin önemli yatırımlarından biridir. I. Sanayi Planı bağlamında açılan fabrika bir dokuma fabrikasıdır. Bursa'da açılma nedeni farklı planlama kriterleriyle açıklanmaktadır: Su kaynağına yakınlık, merinos koyunu yetiştirilmesine uygun bir iklim, sanayinin İstanbul'dan desantralizasyon kararı ve İzmir ve İstanbul'dakilere göre yaklaşık yarısı kadar düşük işçi ücretleri.

Dokuma ile başlayan sanayileşme kent içinde 1960'lı yıllardan sonra otomatik endüstrisinin eklenmesiyle devam etmiştir.

Tarihsel perspektifte anlatılan ipeğin bugünkü yapısı nedir? 14. yy. dan başlayarak çizilen çerçeve içinde yazgısı kentin gelişimi ile birlikte anılan, mekansal form ile sürekli bir etkileşim içinde bulunan ipek bugün ne durumdadır?

İPEK ÜRETİMİNİN BUGÜNÜ

Türkiye genelinde yapılan analizlerde, koza üretiminde Marmara bölgesinin birinci sırayı aldığı görülmektedir. Bölgesel üretim şeması içinde ise üretim merkezi Bursa'dır. Başka bir deyişle Bursa, Türkiye'nin ipek üretim merkezidir ve yine ilk sıradadır¹⁷.

Bursa'da ipek üretimi karmaşık bir yapı sergilemektedir. Fabrika, imalathane, tüccar, koza kooperatifi sıkı ilişkiler içinde varlığını sürdürmektedir. Bu üretim birimlerinin konumlarını incelemeyen önce ipek üretim sürecinin iç bölümlerinden söz etmek gerekecektir. İpek üretmek için sırayla ipekböceği yetiştirme, koza elde etme, iplik çekme, büküm, dokuma ve boya-apre süreçlerinden geçmek gerekir.

Bu süreçlerin tümü kent içinde sadece tek bir fabrika örgütlenmesi içinde bulunmaktadır. Bu fabrikada üretimin tüm aşamaları mevcuttur, diğer üretim birimle-

15 Erder; 1975, a.g.e., s. 89-90.

16 Dalsar; 1960, s. 429.

17 Koza Birlik, Yayınlanmamış Yıllık Rapor, 1982.

rinde ise ipek sürecinin bölünebilir yapısına paralel olarak, üretimin sadece bir veya birkaç aşaması bulunmaktadır¹⁸.

Burada özellikle vurgulanması gereken bir nokta, mekansal ayrımın gündeme gelişi'dir. Sayı olarak az olan ipek üreticileri içinde önemli bir bölümünün mancınık-ları Söğüt kasabasında yer almaktadır. İpeğe olan talebin sınırlılığı, ipekteki kâr oranlarının sentetik iplik üretimine göre düşüklüğü, bu imalathane sahiplerinin Söğüt'teki mancınık tesislerini Bursa'ya taşımalarını sağlayacak teknoloji transfor-masyonunu gerçekleştirerek fabrikalaşmalarını güç hale getirmektedir. Az önce be-lirtilen fabrikanın üretimin % 50'si suni ipek, % 50'sinin ipek olduğu düşünüldüğün-de mevcut iktisadi koşullar içinde ipek üretiminde fabrikalaşmanın zor olduğu gö-rülmektedir. Bunun nedenlerinden bir tanesi de fabrika üretiminin gerektirdiği seri üretimi sağlayacak standart koza tiplerinin yetiştirilemeyişi'dir. Hammaddede stan-dardizasyonun olmayışı fabrika teknolojisinin istenen verim düzeyine ulaşmasını engellemektedir¹⁹.

İpekli kumaş üretim süreci içinde; bir tüccarın piyasada fason dokuma için tezgah kiraladığı görülmektedir. İpekte fason dokuma yaygın değildir. Bunun önem-li nedenlerinden biri kalifiye dokuma ustalarının azalması, ipek dokusunun dokuma hatasını affetmemesi, sentetik dokuma ile karşılaştırıldığında kâr oranlarının dü-şüklüğüdür. İpek üretim sürecinin her aşaması incelendiğinde bunu gerçekleştiren çok az üretim birimiyle karşılaşmaktadır. Örneğin ipekte boya-apre'yi gerçekle-ş-tiren tek bir boyahane vardır. İpek, diğer tekstil ürünleri ile aynı kazanlarda ve sentetik boyalarla boyanamamaktadır. İpekli kumaşın kendine özgü bir boya-apre-si vardır.

İpek üretim süreci içinde, ipek ipliği çekim aşamasını içeren Kozabirliğin Filatürü yer almaktadır. Bu bir fabrika örgütlenmesine sahiptir. Tüccarlar ve ima-lathane sahiplerinin bir kısmı ipek ipliklerinin bir bölümünü buradan karşılamakta-dırlar.

Bu yapı içinde özgünlüğü, varolan koşulları tespitiyle farklılaşan bir imalat-hanenin vurgulanması gerekmektedir. İpek üreticilerinin ortak şikayeti kozaların ist-enen standartta olmayışı'dır. Anılan imalathane bu gerçeği "böyle kozadan bu tek-nolojiyle iplik çekilir" diye ifade ederek 1860'ların teknolojisiyle iplik çekmekte, her aşamada kalite kontrolü yapılmakta, gerek iplik çekimi gerek dokuma aşama-larında geleneksel beceriyle sahip ustalar çalıştırılmaktadır. Vurgulanması gereken bir nokta da satın alabilecek finansman kaynağına sahip olduğu halde, bu işletme filatür teknolojisine geçmemektedir. Firmanın ülkede üst gelir grubuna hitabeden hazır giyim kuruluşlarından biri ile pazar bağlantısı bulunmaktadır.

İpek 14. yy. dan günümüze önce saray çevresinin, sonra da üst gelir grubunun talep ettiği bir tüketim maddesidir. Bu bir anlamda ipeğin her dönem içinde üreti-leceğinin göstergesidir. Ancak koza cinsinde standardizasyonun sağlanamayışı, kâr oranlarının düşüklüğü, talebin sınırlılığı, teknoloji transformasyonu ile fabrikalaş-maya geçişi zorlaştırmaktadır. Dış pazarla fiyat açısından rekabet edemeyen ipek,

18 Akay, R.; Silk Production Procession Bursa, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1983, s. 100.

19 Akay; a.g.e., s. 113.

iç pazardaki talebi bu yapı içinde karşılayabilmektedir. İpek sürecinin bölünebilirliği imalathanelerin varlığını sürdürmesinde etkili olmaktadır.

19. yy. da Bursa'ya "sanayi kenti" görünümünü kazandıracak kadar mekansal yapı üzerinde etkili olan ipeğin, mevcut koşullar içinde bu etkiyi sürdürmesine olanak yoktur.

KAYNAKLAR

- Akay, R.; Silk Production Process in Bursa, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, O.D.T.Ü., 1983.
- Baykal, K.; Bursa ve Anıtları, T.A.Ç. Vakfı, Bursa, 1982.
- Dalsar, F.; Bursa'da İpekçilik, İ.Ü. Yayını No. 856, İktisat Fakültesi Yayını No: 106, 1960.
- Erder, L.T.; The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City, 1835-1975, Yayınlanmamış Doktoza Tezi, 1976.
- Erder, Factory Districts in Bursa During 1860's. Journal of Architecture, METU, n. 1. v. 1, 1975.
- Erder, Bursa İpek Sanayiinde Teknolojik Gelişmeler (1835-1865), Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ankara, O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi, 1978.
- İnalçık, H.; XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar, Belleten 24, 1960.
- İnalçık, H.; The Ottoman Empire; The Classical Age (1300-1600), London, Weidenfel and Nicolson Ltd.
- Koza Birlik; Yayınlanmamış Yıllık Rapor, 1982, Bursa.
- Sanayide Küçük Üretim, Toplumsal ve Mekansal Boyutlar, Ankara; Mimarlar Odası Yayını, 1978.